Gönczy Pál hazánkban 2016-ig megismert földgömbjei

MÁRTON Mátyás – TORONYI Bence

DOI: [10.30921/GK.73.2021.4.1](https://doi.org/10.30921/GK.73.2021.4.1)

Absztrakt: A 19. század neves magyar (vagy magyar származásúnak vélhető) glóbuszkészítői sorát a Budai Ézsaiás vezette debreceni rézmetsző diákok, Lettány Ferenc, Elekes Ferenc, Nagy Károly, Perczel László, Schirckhuber Móric, Hunfalvy János, Gönczy Pál és Kogutowicz Manó neve fémjelzi. A nevezett glóbuszkészítőkkel és munkáikkal az elmúlt években több munka is foglalkozott szakfolyóiratunk hasábjain. Jelen tanulmány – utolsóként e sorban – Gönczy Pál földgömbjeivel ismerteti meg az olvasót. A dolgozat egy három cikkből álló sorozat első tagja, amelyben a szerzők – a korábbiakhoz hasonlóan – összefoglalják a szakirodalomban megjelent Gönczy-glóbuszokkal kapcsolatos publikációkat, és áttekintik a 2016-ig hazánkban megismert földgömbjeit.

Abstract: The major 19th-century Hungarian globe makers – including those who may be considered Hungarian after their origin – were the copper engraving students of Debrecen led by Ézsaiás Budai, Ferenc Elekes, Ferenc Lettány, Károly Nagy, László Perczel, Móric Schirckhuber, János Hunfalvy, Pál Gönczy and Manó Kogutowicz. The named globe makers and their work have been the subject of several studies in recent years in the columns of our journal. This paper – the last in this row – introduces the reader to the globes of Pál Gönczy. This work is the first in a series of three articles in which the authors – as earlier too – summarize the publications on Gönczy's globes published in the literature, and review his globes known in Hungary until 2016.

Kulcsszavak: magyar nyelvű glóbuszok Prágából és Berlinből, Virtuális Glóbuszok Múzeuma

Keywords: Hungarian-language globes from Prague and Berlin, Virtual Globes Museum

A magyar szakirodalom Gönczy glóbuszairól

Gönczy Pál [(Hajdú)Szoboszló, 1817. december 26. – Karácsond, 1892. január 10.] neve mint hivaltalnoké (oktatásügyi államtitkár), mint szerkesztő (a glóbuszok magyarítója), mint szakíró (több, egyebek mellett a földgömbök használatát magyarázó kiadvány szerzője), vagy mint továbbképző pedagógusé („előadásokat rendezvén, ... hogy az összegyűlt tanítókat a földgömbbel és használati módjával megismertessem”) forrt össze a magyar térképész szakirodalomban. Úgy is, mint a kiegyezést követő időszak hazai – a kor nemzetközi színvonalának megfelelő – földrajzoktatását megteremtő segédeszközök (fali és kézi térképek, valamint föld- és éggömbök) biztosítója a magyar iskolák számára. Tekintsük át, hogyan emlékeznek meg térképtörténetünk szerzői erről a szűkebb szakmai munkásságáról.

Fodor Ferenc [1887–1962] *A magyar térképirás* című 1952–1954-ben megjelent munkájában ezt olvashatjuk [p. 369.]: „Az abszolutizmus alatt természetesen cseh, német és osztrák földgömbök szivárogtak be a magyar iskolákba, s ez ellen még az önrendelkezési jog visszanyerése után sem lehetett semmit sem tenni egyideig, mert magyar földgömböket senki sem

állított elő. Kogutowicz Manó 1896-ban fogott hozzá globuszok gyártásához. 1897-ben már örömmel jelentette a Földrajzi Társaság elnöke a közgyűlésen, hogy elkészültek az első 25,5 és 51 cm átmérőjű földgömbök.

Annál érthetlenebb, hogy a Gönczy Pál által már előbb egy »magyarított« cseh földgömb, »A Föld, magyarul szerkesztette Gönczy Pál. A m. kir. közoktatásügyi minister megrendeléséből kiadta Felkl J. és fia Roztokban Prága mellett« címen mégis megjelenhetett 1897-ben II. kiadásban Berecz Antal átvizsgálásával. Ez az utóbbi 32 cm átmérőjű gömb volt, amelynek hiányosságait jellemzi az, amit a II. kiadásának ismertetésében róla írnak: »Ezen új kiadású földgömről eltűntek mindazok a hiányok, amelyek az első kiadást hazai iskolánkban való használatra alkalmatlanná tették.« Úgy látszik azonban, hogy sem Gönczy, sem Berecz nem tudtak rajta segíteni, hogy a magyar iskolákban megtűrhesék, mert 1908-ban a közoktatásügyi miniszter végleg kitiltotta a magyar iskolákból azzal az indoklással, hogy »fogyatékos és elavult a tartalma, valamint a magyar közjogba ütköző hibái« vannak” (Fodor 1952–1954).

Ambrus-Fallenbüchl Zoltán [1924–2006] 1964-ben megjelent tanulmányában így ír: [p. 29.]: »A Habsburg-ház és

a magyarok közötti 1867-es kiegyezést követően a magyar iskolákba a Prága melletti roztki Felkl cégtől rendelték állami kezdeményezésre földgömböket. Természetesen ezeken a megírásnak magyarnak kellett lennie. Ezrével készültek a Felkl-gömbök Magyarországra...

A glóbuszok magyar iskolákban való elterjesztéséért Gönczy Pál tett a legtöbbet.

A kiegyezés után államtitkár lett a magyar Közoktatásügyi Minisztériumban, így hatalmában állt az állami iskolák glóbuszkérdését szabályozni. Kiadatott külföldi gömböket magyar felirattal, melyeket a berlini Schotte Kiadó gyártott, és Felklnél is tömegesen jelentetett meg föld- és éggömböket. Ezeken a magyar feliratról ő maga gondoskodott. Két különböző típusban és mindkettőt 3-féle méretben – 18, 12, és 8 coll, vagyis 47,5, 31,6 és 21 cm-es átmérővel – adták ki. Az első egyszerű volt. A gömb egy tengelyen körbeforgatható volt, és kicsi stabil talapzaton állt. A másik fajta teljesen felszerelt volt. Háromlábú faállványon állt, a horizontkörön naptárral, a sárgaréz teljes meridiángyűrűn fokbeosztással. Az aljára iránytűt helyeztek”¹ (Ambrus-Fallenbüchl 1964).

¹ Az eredeti szöveg fordításáért Márton Juditnak jár köszönet. – MM

Füsi Lajos [1920–1999] 1966-os doktori értekezésében már sokkal szűkszavúbb [p. 17.]: „A kiegyezés után a magyar iskolákba a földgömböt a prágai Felkl cég szállította. Ezeket a gömböket magyar felírással látták el. A magyarítás Hunfalvy János és Gönczy Pál nevéhez fűződik. A földgömbök két típusban és háromféle nagyságban (47,5; 31,6 és 21 cm átmérővel) kerültek forgalomba...” (Füsi 1966).

Klinghammer István 1969-ben írt dolgozatában [p. 210.], majd 1973-as [pp. 43–44.], 1998-as [pp. 97–98.] és 2002-es [p. 9.] munkáiban is – szinte változatlanul – ezt olvashatjuk: „... az 1867. évi kiegyezést követően... magyar földgömböket sorozatban senki sem állított elő. A kiegyezés után a magyar iskoláknak a prágai Felkl-cég százával szállított magyarított föld- és éggömböket. A külföldi gömböknek magyar felirattal való ellátásáról Gönczy Pál, az Oktatásügyi Minisztérium államtitkára gondoskodott. A gömbök felirata: »A Föld, magyarul szerkesztette Gönczy Pál. A m. kir. közoktatásügyi miniszter megrendeléséből kiadta Felkl János és fia Roztokban Prága mellett.« E gömbök két típusban, három különböző nagyságban (8, 12 és 18 coll átmérővel) kerültek forgalomba. A drágább, teljes felszerelésű glóbusz három falában állt, a lábak közé egy kompasz volt erősítve. Tartozéka volt egy fokbeosztásos meridiánkör és horizonti kör naptárral...

Mind Gönczy, mind Hunfalvy gömbjei csak egy kiadásban láttak napvilágot.

A forgalomba hozott glóbuszok elfogytak, elhasználódtak és pótlásukról senki sem gondoskodott. (Egy 1908-ban kiadott közoktatásügyi miniszteri rendelet »fogyatékos és avult tartalma, valamint a magyar közjogba ütköző hibái miatt« a magyar iskolákból kitiltotta a még meglevő darabokat.)” (Klinghammer 1969, 1973, 1998, 2002).

Irmédi-Molnár László [1895–1971] 1971-ben megjelent „Térképalkotás”-a [p. 129.] is csupán érinti a kérdést: „1869-ben a térképszerkesztő Gönczy Pál javasolta, hogy az iskolák felszerelését földgömbökkel egészítsék ki... Különböző nagyságú és felszerelésű

gömböt készített, illetve fordított magyarrá.

Az 1871-es évben Hunfalvy János földgömbjei kiszorították a Gönczy-féleket. Gönczy és Hunfalvy gömbjei, miután csak egyszer jelentek meg, s pótlásukról nem gondoskodtak, teljesen elfogytak, elhasználódtak, és így újra beállt a hiány” (Irmédi-Molnár 1971).

Stegena Lajos [1921–1997] 1980-ban megjelent „Térképtörténet”-e még szűkszavúbb: [p. 156.] „Gönczy 1869-től iskolai földgömböket szerkesztett” (Stegena 1980).

Papp-Váry Árpád 1983-as munkáját [p. 337.] szó szerint ismétli 2007-ben [p. 409.]: „A kiegyezés után Jan Felkl (1817–1887) cége – a Prága melletti Roztokban – látja el a magyar iskolákat többféle nagyságú föld- és éggömbökkel. A glóbuszok feliratait Gönczy Pál, a Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára, és Hunfalvy János, az első földrajzi egyetemi tanszék professzora magyarította” (Papp-Váry 1983, 2007).

Patay Pálné [1924–2015] 1984-ben megjelent cikkében [pp. 457–458.] egy Felkl-Gönczy-féle kombinált glóbuszról – mint az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárának új szerzeményéről – számol be. Ezzel a gömbfajtaival korábban a magyar szakirodalomban nem találkoztunk. A két félgömbbő szétnyitható 21,9 cm átmérőjű földgömb belsejében – azzal közös tengelyre helyezett – 16 cm-es éggömb bújik meg. Az előbbi, a tartalom alapján 1898 és 1900 közötti, az utóbbi, a kolofon nyomán 1870 előtti szerkesztésű, s mindkettő egyértelműen Gönczy-magyarítás. „A kombinált glóbusz összeállítása, ill. a földgömb rajzának elkészítése idején Gönczy Pál már nem élt... A magyar feliratokat tehát egy ugyancsak régibb nyomólemes segítségével nyomták rá az újabb vagy javított földrajzi alapra. Ezzel kapcsolatban még csak azt az érdekességet említjük meg, hogy a monarchia városainak jele mellett csak Budapest, Prága és Lemberg neve van kiírva, Bécsé nincs!” (Patayné 1984).

Horváth Gergely 1986-os tanulmánya „Iskolai földgömbök”-ről írt első részében összefoglalja a már eddig

taglalt tényeket, de érdekes adalékokkal is szolgál a Felkl-cégről szólva [p. 365.]: „Az első földgömbök 1870-ben jelentek meg. Gönczy maga írt egy nagyon részletes módszertani útmutatót is használatuk elősegítésére (»Utasítás a földgömb és a tellurium ismertetésére és használatára népiskolai tanítók számára«).

Különösen érdekesek voltak a Felkl-cég által szállított kombinált glóbuszok, azaz olyan gömbök, amelyek egy szétnyitható földgömbből és egy annak belsejében elhelyezkedő éggömbből álltak...

Mind a Gönczy-, mind a Hunfalvy-féle gömbök több javított kiadást is megértek (jóval Gönczy halála után is), és még a századforduló után is használatosak voltak...

A Felkl-cég mellett Gönczy a berlini Ernst Schotte és Társa kiadóval is kapcsolatba lépett földgömbök szállítása ügyében. E kapcsolatról nagyon keveset tudunk, de hogy létezett, azt néhány fennmaradt gömb bizonyítja². Jelenleg egy 5 és egy 12 collos változat ismert. Feliratuk szerint „A legújabb és legjobb források szerint készített földgömb. Magyarította Gönczy Pál. Kiadja Schotte Ernő és Társa Berlinben”.

„Egyes korabeli források azonban arra is utalnak, hogy a Schotte-cég Gönczy megrendelésére domború földgömböket is készített³. 1872 táján...” (Horváth 1986).

Klinghammer István 1998-ban, könyvében [p. 98.], a már előbb tőle idézettekhez néhány kiegészítést tesz (amely lényegének 2002-es tanulmányában is helyt ad [p. 9.]):

„Mind Gönczy, mind Hunfalvy gömbjei – egyetlen kivétellel – csak egy kiadásban láttak napvilágot. (A kivételt Gönczy 12 colos gömbje jelentette, amelyet 1897-ben Berecz Antal átvizsgálásával újra kiadtak.) ... Gönczy gömbjeit komoly kritika fogadta. A felvetett hiányosságok súlyát jól jellemzi, ami a második kiadásban megjelent

² Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára; egy másik példány magántulajdonban (ifj. Bartha Lajos szíves közlése alapján)

³ Kiss Á.: Gönczy Pál életrajza. Budapest, 1888

⁴ Szinnyei J.: Magyar írók élete és munkái I–XIV. Budapest, 1891–1914

egyetlen gömbjének ismertetésében szerepel: »ezen új kiadású földgömb-ről eltűntek mindazok a hiányok, amelyek az első kiadást hazai iskolákban való használatra alkalmatlanná tették«.

Azt is meg kell említeni itt, hogy bár Klinghammer nem beszél könyvében Gönczy berlini kiadású glóbuszairól, de ábrát közöl [p. 97., 127. kép], az alábbi aláírással: „A legújabb és legjobb források szerint készített Földgömb, magyarította Gönczy Pál, kiadja Schotte Ernő és társa Berlinben” (Klinghammer 1998).

Fodor Ferenc 2006-ban kiadott, *A magyar földrajztudomány történetét* részletesen tárgyaló, hatalmas elemző művében a földrajztanítást szolgáló tankönyvek, taneszközök között szűkszavúan ugyan, de megemlékezik a glóbuszokról is:

„Az abszolutizmus alatt Schirckhuber Móricz piarista tervezett magyar földgömböt, Felkl cseh-osztrák földgömbje után, amely azután nyolc ujjnyi átmérővel Prágában jelent meg. Ezeket váltotta fel Gönczy Pál földgömbje később (1870), amely azonban szintén Prágában készült, ugyan-csak Felklnél” (p. 445.).

„Fizikai földrajzhoz Schneider „Képes atlasz”-át használták, amelyet Gönczy és Hunfalvy fordított magyarra (1881). Földgömböt ugyan-csak Gönczy adott ki magyarul 1872-ben, ugyancsak idegen eredeti nyomán, s telluriumot és planetáriumot is ugyanazon évben, ezek berlini készítmények voltak” (p. 453.).

Fodor végül könyve életrajzokat bemutató részében Gönczy Pál fontosabb – témánkhoz szorosan kapcsolódó – „földrajzi segédeszközei” között az 1870-es glóbuszt már nem sorolja, csupán a következőket említi: „1872: Utasítás a földgömb és tellurium ismertetésére és használatára népis-kolai tanítók számára (Pest); ... 1872: Schotte sima és domború földgömbjei különféle átmérőkkel” (Berlin); ... 1872: Tellurium Planetarium (Berlin)” (p. 585.).

A 2007-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszékén létrehozott *Virtuális Glóbuszok Múzeuma* (2007–) (VGM) számos, addig a

szakirodalomból sem ismert „rejtőzködő” glóbuszt tárt folyamatosan a szakmai és az érdeklődő nagyközön-ség elé. Jelentős hányaduk magánsze-mélyek önzetlen felajánlásának ered-ményeképpen került napvilágra, akik hozzájárultak gyűjteményük féltve őrzött darabjainak feldolgozásához és a Múzeumban történő bemutatásához. Ezzel párhuzamosan gazdagodhatott, bővíthetett a térképtörténeti szakiro-dalom is. Ma 22 Felkl- és 3 Schotte-földgömb található a VGM-ben. Közülük 13 + 3 Gönczy-magyarítás! [2 ezekből nem volt kiállítva 2010–2011-ben – lásd alább –, mivel más kiállítá-sokon szerepeltek, vagy később kerül-tek látókörünkbe. Ezek a kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár 47,4 cm-es (ID 137), valamint az érdi Magyar Földrajzi Múzeum 47,4 cm-es (ID 149) glóbuszai. – A megújuló utóbbit majd következő cikkünkben tárgyaljuk.]

A Plihal Katalin vezetésével és Márton Mátyás közreműködésével szervezett, az Országos Széchényi Könyvtár Térképtára, valamint az ELTE-tanszék közös, a Budavári palotá-ban 2010. október 16. és 2011. március 31. között megrendezett, „Nyomtatott magyar föld- és éggömbök a kezdetek-től napjainkig” című kiállítása a fel-sorakoztatott nagyszámú glóbuszá-val korábbi ismereteink nyilvános bemutatásához jelentős mértékben járult hozzá, és nem csak a „lap-pangó” Gönczy-glóbuszok feltárásával (1. ábra) (Plihal et al. 2010–2011).

Lovízer Lilla 2013-ban a Felkl-cég működésének ismertetése kapcsán tárgyalja a Gönczy- (és a Hunfalvy-) glóbuszokat a magyar földrajzoktatás szemszögéből. Dolgozatának kéz-iratában még szerepel egy érdekes összesítés, ami a kinyomtatott cikk-ben – nyilván terjedelmi okok miatt – már nem jelent meg. Eszerint az OSZK Térképtárában tizenöt külön-böző Gönczy által magyarított Felkl-glóbuszt azonosítottak „egy nemrég megrendezett földgömbkiállítás kap-csán” (földgömbök: 1 db 12 cm Ø; 1 db 16 cm Ø; 7 db 21 cm Ø; 3 db 32 cm Ø; 1 db 47 cm Ø; éggömbök: 1 db 16 cm Ø; 1 db 22 cm Ø).

„Az újabb cégek újabb termékei-nek megjelenésével, melyek a föld-rajzoktatás egyre szaporodó nyelvi

követelményeit illetően is naprakészek voltak, a régebbi névírással dolgozó Felkl-glóbuszok piaci egyeduralma fokozatosan megtört. Egyre inkább előtérbe kerültek például, az 1870-es évektől kapható, szintén Gönczy által magyarított, Schotte-féle gömbök vagy a bécsi Hölzel cég termékei, amely már a '90-es években árult glóbuszokat és tellúriumokat, igaz saját földgömb-bel (25 cm Ø) csak a századforduló után jelent meg a piacon⁵. 1896-ban a Kogutowicz Manó által alapított Magyar Földrajzi Intézetnél is meg-indult a földgömbgyártás, s ezekkel a csúcsmínőségű, államilag támogatott taneszközökkel a Felkl cég termékei már nem tudták tartani a versenyt.”

Papp-Váry Árpád ugyancsak 2013-ban megjelent tanulmányában – mint-egy kiegészítve az előbb tárgyalta-t –, Ernst Schotte berlini cégének magyar nyelvű földgömbjeivel és (dombor-) térképeivel foglalkozik.

Plihal Katalin 2016-ban megjelent könyvében az eddigi kutatások ered-ményeit és saját feltáró vizsgálatait összegző leírásai/megállapításai nyomán a Felkl-cég gyártotta, Gönczy Pál magyarította földgömbökből rendre az alábbiakat ismerteti:

4½”-os (=11,83 cm) [1 : 140 000 000] 1884-ből [p. 103.], 6”-os (=15,8 cm) [1 : 81 000 000] 1885 után [p. 107.], 8”-os (=21,7 cm) [1 : 60 000 000] 1869 körül, 1884-ből, 1885–1890 között [p. 110.], 1891–1894 között, 1894 után, 1905–1908 között [p. 111.], 12”-os (=31,56 cm) [1 : 40 000 000] 1896-ból, 1897-ből, 1907-ből [p. 115.], 18”-os (=47,37 cm) 1 : 27 000 000] 1869-ből és 1888 körül [p. 117.]. A kombinált glóbuszok (föld- és éggömb egyben) említése a 111., 112. (kép) és a 117. oldalon történik.

A Schotte-Gönczy-féle földgömb kevesebb van:

4½”-os (=11,83 cm) [1 : 140 000 000] 1872-ből [p. 128.], 9”-os (=23,4 cm) [1 : 56 250 000] 1870–1875 között, 1885–1887 között [p. 129.], 12”-os (=31,56 cm) [1 : 40 000 000] 1903–1905 között [p. 129.].

⁵ Wohlschläger, Heide und Dörflinger, Johannes: Österreichische und deutsche Globenhersteller der zweiten Hälfte des 19. und des beginnenden 20. Jahrhunderts. *Globusfreund*, Nr. 30. 1982. pp. 21–30.

Klinghammer István 2017-ben megjelent dolgozatában – amely egyben Plihál Katalin fentebb idézett könyvének ismertetése és méltatása is –, Gönczy Pál földgömbjeinek ismertetését a témával foglalkozó 1969-es és az azt követő tanulmányaira hagyatkozva mutatja be, függetlenül attól, hogy a Plihál-könyvben több, azóta fellett glóbusz bemutatására is sor kerül. Klinghammer „két típusban, három különböző nagyságban, 8, 12 és 18 col (21, 31,6 és 47,4 cm) átmérővel” forgalomba került glóbuszokról tesz említést, amelyek „– egyetlen kivétellel – csak egy kiadásban láttak napvilágot”.

Amit a Gönczy-glóbuszokról ma tudni érdemes

Tekintsük át vázlatosan, elsősorban a VGM-re támaszkodva – az OSZK kiállításra és Plihál Katalin könyvére utalva – a ma hazánkban ismert Gönczy-féle földgömböket. Jelen dolgozatban Gönczy éggömbjeivel nem foglalkozunk, ezekről már korábban jelent meg cikk e folyóirat hasábjain (Márton-Plihál 2010). Közöttük az ún. kombinált vagy kettős glóbusz(ok)ról is szó esett, amely(ek)nél a szétnyitható földgömb belsejében található az éggömb. Mivel azonban – az egyetlen ismert, földgömbbel együtt megmaradt kombinált glóbusz, az OSZK Térképtárából ismert példányának – földgömbjét ott nem tárgyaltuk, rövid ismertetésére ebben a tanulmányban kerül sor. Az OSZK kiállításon szereplő glóbuszokról külön képet nem közlünk (lásd: 1. ábra).

Gönczy műveinek tételes felsorolását több helyen is megtalálhatjuk. Ezek az összegzések – kisebb eltérésektől eltekintve – megegyeznek. Négy, munkánkhoz konkrétan kapcsolódó tételt emelünk ki ezekből Szinnyei (1894, pp. 1364–1365.) nyomán: „23. Földgömb (magyar nyelven.) Prága, 1870. – 32. Utasítás a földgömb és a tellurium ismertetésére és használatára népiskolai tanítók számára, Pest, 1872. (2. bővített kiadás 1973., 3. bővített kiadás 1886. Ugyanez németül. Pest, 1873. ruménül Kozma András ford. Bpest, 1882.) – 35. Schotte síma és domború földgömbjei különféle átmérőkkel.

U.ott, 1872. – 37. Tellurium Planetarium. Berlin, 1872.”

Érdekes, hogy Szinnyei az *Utasítás* első kiadását 1872-re, a másodikat 1873-ra teszi! Valójában az első kiadás 1871-ben jelent meg Ráth Mórnál, és még a telluriumokkal nem foglalkozik benne Gönczy. Ennek felel meg a címe is: „Utasítás a földgömb ismertetésére és használatára népiskolai tanítók számára”. A 80 oldal azután 108-ra bővül 1872-ben az „Utasítás a földgömb és a tellurium ismertetésére és használatára népiskolai tanítók számára” című könyvecskében.

A Felkl–Gönczy-glóbuszok

Az alábbi rövid, néhány mondatos ismertetésekben a mai legjobb tudásunk szerinti adatok szerepelnek. Ezek értelemszerűen nem mindig egyeznek bármely szerző korábbi adataival! Az ellentmondásokra külön nem hívjuk fel a figyelmet. A bemutatott glóbuszok részletesebb tartalmi leírása a VGM-ben, illetve Plihál könyvének hivatkozott részében olvasható.

11,9 cm (4½ bécsi hüvelyk) átmérőjű,

1 : 107 677 000⁶ méretarányú domborzati-politikai földgömb. Egyenlítői kerülete: 37,22 cm.

Kontinenshatárbandos színezésű, elnagyolt lejtőcsíkos domborzatrajzú, 1884 után készített glóbusz országhatárokkal és országnevekkel. Greenwichi kezdőmeridián, jó állásban megrajzolt Ekliptika jellemzi. Kolofon: „FÖLDGÖMB. | Kiadtak (!) Felkl J és fia (!)”. A magyar kiadás szerkesztője Gönczy Pál lehet, mivel a még szóba jöhető Hunfalvy János, rendszerint a „világtenger” kifejezést használja az „óceán” helyett, illetve az eddig megismert Hunfalvy-kolofonok a FÖLDÜNK „termékmegjelöléssel” kezdődnek (VGM ID 46; 1. ábra. 14. kép; Plihál p. 103.).

⁶ Az egyik legújabb szakirodalmi munkát követve (Novotná 2017) ezerre kerekítve adjuk meg a méretarányszámokat, és közöljük a glóbuszok egyenlítői kerületét is. A számításoknál használt adatok: a földi Egyenlítő hossza: 4 007 570 400 cm, 1 bécsi hüvelyk (zoll) = 2,634 cm (Cartographia Világatlasz, Bp., 2001).

15,8 cm (6 bécsi hüvelyk) átmérőjű,

1 : 81 000 000 méretarányú domborzati-politikai földgömb. Egyenlítői kerülete: 49,62 cm.

Országhatárbandos, lejtőcsíkos domborzatrajzú, 1905-ben kiadott glóbusz, párhuzamos vonalfonatokkal jelölt tengeráramlásokkal és nyilakkal jelölt áramlásirányokkal, tengermélységadatokkal, transzkontinentális vasútvonalakkal. A kezdőmeridián greenwichi, jó állásban megrajzolt Ekliptika jellemzi. Kolofon: „FÖLDGÖMB | Magvarúl (!) szerkesztette | Gönczy Pál” (VGM ID 47; 1. ábra. 22. kép; Plihál p. 107).

21,7 cm (8¼ bécsi hüvelyk) átmérőjű,

1 : 58 733 000 méretarányú politikai földgömb. Egyenlítői kerülete: 68,23 cm.

Színes kontinens- és országhatárbandos, 1871-ben (közvetlenül a német egység létrejöttét követően) megjelent glóbusz, amelyen még az szerepel, hogy „Kiadta Felkl János PRÁGÁBAN.” (Felkl 1870-ben a Prága melletti Roztokba tette át székhelyét, és a cég neve pedig „Felkl és fia” lett!) Tengeráramlás-ábrázolás: párhuzamos vonalfonatokkal, nevekkel, áramlásnyilakkal. Tengerhajózási útvonalak. Ferrói kezdőmeridián és fordított állásban megrajzolt Ekliptika jellemzi. Kolofon: „A | FÖLD | a legújabb felfedezések nyomán | Magvarúl (!) szerkesztette | Gönczy Pál | a m. kir. közoktatási minister megrendeléséből. (!) | Kiadta Felkl János | PRÁGÁBAN.” (VGM ID 54; 1. ábra. 13. kép; Plihál p. 11. 2. leírás, p. 112. „1861 és 1867 között” feliratú kép).

21,7 cm (8¼ bécsi hüvelyk) átmérőjű,

1 : 58 733 000 méretarányú domborzati-politikai földgömb. Egyenlítői kerülete: 68,23 cm.

Országhatárbandos, lejtőcsíkos domborzatrajzú, 1905-ben vagy az után kiadott glóbusz, párhuzamos vonalfonatokkal jelölt tengeráramlás-ábrázolással és nyilakkal jelölt áramlásirányokkal, tengermélységadatokkal, hajózási

1. ábra. A Gönczy Pál által magyarított Felkl- (13–15., 82., 16–23.) és Schotte-glóbuszok (25–27., 81.) az OSZK kiállításán
(Kurátor: Plihl Katalin) (Fotók: Nemes Zoltán)

útvonalakkal és transzkontinentális vasútvonalakkal. A kezdőmeridián greenwichi, jó állásban megrajzolt Ekliptika jellemzi. Kolofon: „FÖLDGÖMB | Magyarul (!) szerkesztette | Gönczy Pál” (VGM ID 101; 1. ábra. 19 A kép; Plihal p. 111. 2. leírás, p. 112. „1894 után” feliratú kép).

21,7 cm (8¼ bécsi hüvelyk) átmérőjű,

1 : 58 733 000 méretarányú domborzati-politikai földgömb. Egyenlítői kerülete: 68,23 cm.

Országhatárbandos, lejtőcsíkozásos domborzatrajzú, politikai tartalma (országábrázolása) szerint 1897–1902 között készített glóbusz, párhuzamos vonalfonatokkal jelölt tengeráramlásokkal és nyilakkal jelölt áramlásirányokkal, tengermélységadatokkal, hajózási útvonalakkal és transzkontinentális vasútvonalakkal. Ferrói kezdőmeridián (!), fordított állásban megrajzolt Ekliptika jellemzi. Sajátos tengerpart menti vízszintes sraffozás, amely sötétebb „kerettel” kiemeli a szárazföldi partvonalat. Egyértelműen különböző idők-ből származó gömbszegmensekből „összerakott” munka, amit a szomszédos szelvényeken átmenő nevek hiánya is mutat (pl. a déli szélesség 10° és 20° között: „toi (!) déli folyás” első része a kezdőmeridián Ny-i oldalán az „Egyenlí” lenne). Kolofon: „A | FÖLD | a legújabb felfedezések nyomán | Magyarul szerkesztette | Gönczy Pál | a m. kir. közoktatási minister megrendeléséből (!) | Kiadta Felkl és fia | Rozstok, Pragam” (VGM ID 97; 1. ábra. 18. kép; Plihal p. 110. 3. leírás, p. 112. „1884 után” feliratú kép).

21,7 cm (8¼ bécsi hüvelyk) átmérőjű,

1 : 58 733 000 méretarányú domborzati-politikai földgömb. Egyenlítői kerülete: 68,23 cm.

Országhatárbandos, lejtőcsíkozásos domborzatrajzú, 1903-ban kiadott glóbusz, párhuzamos vonalfonatokkal jelölt tengeráramlás-ábrázolással és nyilakkal jelölt áramlásirányokkal, tengermélységadatokkal,

hajózási útvonalakkal és transzkontinentális vasútvonalakkal. A kezdőmeridián greenwichi, jó állásban megrajzolt Ekliptika jellemzi. Kolofon: „FÖLDGÖMB | a legújabb felfedezések nyomán | Magyarul (!) szerkesztette | Gönczy Pál | a m. kir. közoktatási minister megrendeléséből (!). | Kiadta | Felkl J. és fia” (VGM ID 106; 1. ábra. 19 B kép; Plihal p. 111. 1. leírás, p. 112. „1891 után, de 1894 előtt” feliratú kép).⁷

21,7 cm (8¼ bécsi hüvelyk) átmérőjű,

1 : 58 733 000 méretarányú domborzati-politikai földgömb. Egyenlítői kerülete: 68,23 cm.

Országhatárbandos, lejtőcsíkozásos domborzatrajzú, 1903-ban kiadott glóbusz, párhuzamos vonalfonatokkal jelölt tengeráramlás-ábrázolással és nyilakkal jelölt áramlásirányokkal, tengermélységadatokkal, hajózási útvonalakkal és transzkontinentális vasútvonalakkal. A kezdőmeridián greenwichi, jó állásban megrajzolt Ekliptika jellemzi. Kolofon: „FÖLDGÖMB | a legújabb felfedezések nyomán | Magyarul (!) szerkesztette Gönczy Pál | a m. kir. közoktatási minister megrendeléséből (!). | Kiadta | Felkl J. és fia”. Kombinált föld- és éggömbmodell külső, kinyitható földgömbbrésze. Az egybeépített glóbuszpár különlegessége, hogy a szét nyitható, 21,7 cm átmérőjű földgömb a belsejében rejt egy ugyanazon tengelyen forgatható 15,8 cm-es éggömböt. A földgömb egy rugós gomb megnyomásával szétnyitható két féltékére, így válik láthatóvá a belsejében lévő éggömb. Kinyitott állapotban a földgömb a tengelyről leemelhető, és a belsejében található két kifordítható fémkampó segítségével a kinyitott gömb felakasztható az iskolákban használt táblára (VGM ID 108; 1. ábra. 23. kép; Plihal p. 110. 4. leírás, p. 112. „1885 után, de 1890 előtt” feliratú kép).

⁷ Plihal leírása a 111. oldalon és a hivatkozott térkép a 112.-en megfelelnek egymásnak és a VGM ID 106-os 3D-s glóbuszmodellnek is. Így azonban nyilvánvaló elírás a bevezető mondatban „A FÖLD”, amely helyesen: „FÖLDGÖMB”, és téves az évszám megjelölés is, ami helyesen a gömbtartalom alapján 1903.

31,6 cm (12 bécsi hüvelyk) átmérőjű,

1 : 40 379 000 méretarányú politikai-domborzati földgömb. Egyenlítői kerülete: 99,25 cm.

Országhatárbandos, lejtőcsíkozásos domborzatrajzú, 1896-ban kiadott glóbusz, párhuzamos vonalfonatokkal jelölt tengeráramlásokkal, áramlásnevekkel és nyilakkal jelölt áramlásirányokkal, hajózási útvonalakkal. Ferrói kezdőmeridián (!), fordított állásban megrajzolt Ekliptika jellemzi. Kolofon: „A FÖLD | magyarul szerkesztette GÖNCZY PÁL a m. kir. közoktatásügyi (!) | minister megrendeléséből (!) | kiadta FELKL J. ÉS FIA | ROZTOKON PRAGA MELLETT” és „A budapesti 1896 | évi | milleniumi kiállítás | s a magyar államnak | ezer évi | fennállása | emlékéül.” (VGM ID 100; 1. ábra. 15. kép; Plihal p. 115. 1. leírás, p. 116. „1896 után” feliratú kép).

31,6 cm (12 bécsi hüvelyk) átmérőjű,

1 : 40 379 000 méretarányú politikai-domborzati földgömb. Egyenlítői kerülete: 99,25 cm.

Országhatárbandos, lejtőcsíkozásos domborzatrajzú, 1897-ben kiadott glóbusz, párhuzamos vonalfonatokkal jelölt tengeráramlás-ábrázolással, áramlásnevekkel és nyilakkal jelölt áramlásirányokkal, hajózási útvonalakkal. Ferrói kezdőmeridián (!), fordított állásban megrajzolt Ekliptika jellemzi. Kolofon: „A FÖLD | magyarul szerkesztette GÖNCZY PÁL a m. kir. közoktatásügyi (!) | minister megrendeléséből (!) | kiadta FELKL J. ÉS FIA | ROZTOK PRAGA MELLETT | Második javított kiadás. 1897. | Atvizsgálta (!) Berecz Antal. (!)” (VGM ID 105; 1. ábra. 16. kép; Plihal p. 115. 2. leírás, p. 116. „1897” feliratú kép).

31,6 cm (12 bécsi hüvelyk) átmérőjű,

1 : 40 379 000 méretarányú politikai-domborzati földgömb. Egyenlítői kerülete: 99,25 cm.

Országhatárbandos, lejtőcsíkozásos domborzatrajzú, 1907⁸-ben kiadott glóbusz, párhuzamos vonalfonatokkal

⁸ A glóbusz politikai tartalma alapján megadott kiadási év. Nem egyezik a kolofonban szereplő évszámmal!

jelölt, rajzos tengeráramlás-ábrázolással, áramlásnevekkel és nyilakkal jelölt áramlásirányokkal, hajózási útvonalakkal. Ferrói kezdőmeridián (!), fordított állásban megrajzolt Ekliptika jellemzi. Kolofon: „A FÖLD | magyarul szerkesztette GÖNCZY PÁL a m. kir. közoktatásügyi (!) | miniszter megrendeléséből (!) | kiadta FELKL J. ÉS FIA | ROZTOK PRÁGA MELLETT | Második javított kiadás. 1897. | Atvizsgálta (!) Berecz Antal.” (A VGM-ben *nem szerepelt!*; 1. ábra. 17. kép; Plihál p. 115. 3. leírás).

47,4 cm (18 bécsi hüvelyk) átmérőjű,

1 : 26 919 000 méretarányú domborzati-politikai földgömb. Egyenlítői kerülete: 148,87 cm.

Lejtőcsíkozásos domborzatrajzú, határbandos országábrázolású, 1870-ben kiadott földgömb, az élénk közep-kék színű tengerfelületben negatív rajzolatú (fehér) párhuzamos vonalfonatokkal jelölt tengeráramlás-ábrázolással, áramlásnevekkel, tengermélység-adatokkal, valamint „távíró huzal” nyomvonalakkal és kikötőtől kikötőig megírt, sorszámozott hajózási útvonalakkal, távolságmegjelöléssel. Ferrói kezdőmeridián, fordított állásban megrajzolt Ekliptika (!) jellemzi. Közel egykorú kiadású a VGM ID 149 jelű földgömbbel, de az északi pólusapka tartalma és rajzolata alapján ez a régebbi! Ezt erősíti a tengeráramlás-ábrázolás stílusa is! Kolofon: „A | FÖLD | magyarul szerkesztette | Gönczy Pál | a m. kir. közoktatásügyi miniszter megrendeléséből (!) | kiadta | FELKL JÁNOS | PRÁGÁBAN | -x- | Köre metszette és nyomatta (!) | H. KUNSCH. | LIPCSÉBEN.” (VGM ID 137; Az OSZK kiállításon *nem szerepelt!*; Plihál p. 117. 1. leírás).

Mivel ez a glóbusz nem szerepelt az OSZK-ban 2010–2011-ben megrendezett kiállításon, közlünk képeket róla (2. ábra).

47,4 cm (18 bécsi hüvelyk) átmérőjű,

1 : 26 919 000 méretarányú domborzati-politikai földgömb. Egyenlítői kerülete: 148,87 cm.

Kezdetleges hipszometrikus színezésű és lejtőcsíkozásos domborzat-

rajzú, valamint határbandos országábrázolású, 1888-ban vagy az után kiadott földgömb, párhuzamos vonalfonatokkal jelölt tengeráramlás-ábrázolással, áramlásnevekkel, tengermélységadatokkal, valamint „távíró huzal” nyomvonalakkal és kikötőtől kikötőig megírt, sorszámozott hajózási útvonalakkal, távolságmegjelöléssel. Ferrói kezdőmeridián (!), fordított állásban megrajzolt Ekliptika (!) jellemzi. Kolofon: „A | FÖLD | magyarul szerkesztette | Gönczy Pál | a m. kir. közoktatásügyi miniszter megrendeléséből (!) | kiadta | FELKL J. ÉS FIA | Roztok Prága mellett” (VGM ID 98; 1. ábra. 82. kép; Plihál p. 117. 2. leírás).

A Schotte–Gönczy-glóbuszok

A 2007-ben alapított VGM és a 2010–2011-es OSZK-kiállítás mindösszesen négy példányát tudta felsorakoztatni ezeknek a földgömböknek. Ez a szám bővül, ahogy azt a későbbiekben látjuk majd.

11,9 cm (4½ bécsi hüvelyk) átmérőjű,

1 : 107 677 000 méretarányú domborzati (politikai) földgömb. Egyenlítői kerülete: 37,22 cm.

Kontinensszínezéses (band nélküli felületi színezésű), lejtőcsíkozásos domborzatrajzú, 1872-ben kiadott glóbusz országnevekkel, jellemzően csak a gyarmati határrajzzal (pl. Afrika, Ausztrália), egyébként országhatárok nélkül. A kezdőmeridián ferrói, jó állásban megrajzolt Ekliptika jellemzi. Kolofon: „A legújabb és legjobb forrá | sok szerint készített | FÖLDGÖMB | magyarította | Gönczy-Pál | kiadja | Schotte Ernő és tarsa | BERLINBEN”. (VGM ID 56; 1. ábra 25. kép; Plihál p. 128. 2. leírás).

11,9 cm (4½ bécsi hüvelyk) átmérőjű,

1 : 107 677 000 méretarányú domborzati (politikai) földgömb. Egyenlítői kerülete: 37,22 cm.

Kontinensszínezéses (band nélküli felületi színezésű), lejtőcsíkozásos domborzatrajzú, 1872-ben

2. ábra. A 47,4 cm-es földgömb a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban Fischerné Grócz Zita szívességéből. Fotók: Nemes Zoltán

kiadott glóbusz országnevekkel, jellemzően csak a gyarmati határrajzzal (pl. Afrika, Ausztrália), egyébként országhatárok nélkül. A kezdőmeridián ferrói, jó állásban megrajzolt Ekliptika jellemzi. Kolofon: „A legújabb és legjobb forrá | sok szerint készített | FÖLDGÖMB | magyarította | Gönczy-Pál | kiadja | Schotte Ernő es tarse | BERLINBEN”. A Calderoni és Társa által gyártott és forgalmazott Csaszny Valér-féle „Aristarchos” tellurium-lunáriumba beépítve. (A VGM-ben nem szerepel!; 1. ábra 27. kép – Calderoni-tanesszköz; Plihal p. 135.).

23,7 cm (9 bécsi hüvelyk) átmérőjű,

1 : 53 839 000 méretarányú politikai-domborzati földgömb. Egyenlítői kerülete: 74,44 cm.

Színes országhatárbandos, lejtőcsíkos domborzatrajzú, 1885–1887 között kiadott földgömb, párhuzamos vonalfonatokkal jelölt tengeráramlás-ábrázolással, áramlásnevekkel, az áramlásirányt mutató nyilakkal. Ferrói kezdőmeridián (!), jó állásban megrajzolt Ekliptika jellemzi. Kolofon: „A legújabb (!) és legjobb forrá (!) | sok szerint készített (!) | FÖLDGÖMB (!) | magyarította (!) | Gönczy Pál | kiadja | Schotte Ernő (!) és tarse | BERLINBEN.” (VGM ID 99; 1. ábra 26. kép; Plihal p. 129. 2. leírás).

32,9 cm (12½ bécsi hüvelyk) átmérőjű,

1 : 38 764 000 méretarányú politikai-domborzati földgömb. Egyenlítői kerülete: 103,38 cm.

Színes országhatárbandos, lejtőcsíkos domborzatrajzú, 1905–1908 között kiadott földgömb, párhuzamos vonalfonatokkal jelölt tengeráramlás-ábrázolással, áramlásnevekkel, az áramlásirányt mutató nyilakkal. Ferrói kezdőmeridián (!), jó állásban megrajzolt Ekliptika jellemzi. Kolofon: „A legújabb és legjobb forrá | sok szerint készített | FÖLDGÖMB | magyarította | Gönczy Pál | kiadja | Schotte Ernő és tarse | BERLINBEN.” (VGM ID 107; 1. ábra 81. kép; Plihal p. 129. 3. leírás).

Cikksorozatunk következő részében új, utóbb felfedezett, illetve megújuló Gönczy-földgömbökkel foglalkozunk.

Irodalom

- Ambrus-Fallenbüchl Zoltán 1964. Ungarische Globenmacher der Vergangenheit *Der Globusfreund*, Publ. Nr. 13., Wien p. 78
- Fodor Ferenc 1952–1954. A magyar térképírás (I–III. kötet) *Honvéd Térképészeti Intézet, Budapest*, p. 441
- Fodor Ferenc 2006. A magyar földrajztudomány története MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, p. 820
- Füsi Lajos 1966. Az első magyar domborművű műanyag földgömb Technológiai és kartográfiai elvek és módszerek. *Doktori értekezés, Budapest*
- Gönczy Pál 1871. Utasítás a földgömb ismeretetésére és használatára népiskolai tanítók számára. *Pesten. Kiadja Ráth Mór*. p. 80
- Gönczy Pál 1872. Utasítás a földgömb és a tellurium ismertetésére és használatára népiskolai tanítók számára (2. bővített kiadás) *Pest*. p. 108.
- Horváth Gergely 1986. Gönczy Pál kartográfiai munkássága *Geodézia és Kartográfia*, 38. évf., 5. szám, pp. 363–368.
- Irmédi-Molnár László 1971. Térképkalkítás. *Tankönyvkiadó, Budapest*, p. 495.
- Klinghammer István 1969. A magyar földgömbkészítés történetéből. *Geodézia és Kartográfia*, 21. évf., 3. szám, pp. 208–211.
- Klinghammer István 1973. A magyar földgömbkészítés történetéből. *Térképtudományi Tanulmányok (Studia Cartologica)*, 4. kötet, Budapest, pp. 37–48.
- Klinghammer István 1998. A föld- és éggömbök története *Eötvös Kiadó, Budapest*, p. 104
- Klinghammer István 2002. A földrajzi szemléltetés korai története. *Geodézia és Kartográfia*, 54. évf., 12. szám, pp. 8–14.
- Klinghammer István 2017. Föld- és éggömb – az oktatás eszköze, a lakás dísz. *Magyar Tudomány* 178. évf., 3. szám, pp. 377–379.
- Lovízer Lilla 2013. A prágai Felkl cég glóbuszai a 19. századi magyar földrajzoktatásban. *Geodézia és Kartográfia*, 65. évf., 3–4. szám, pp. 18–21.
- Márton Mátyás – Plihal Katalin 2010. Magyar föld- és éggömbök. Két évszázad éggömbjei az Országos Széchényi Könyvtár kiállításán *Geodézia és Kartográfia*, 62. évf., 9. szám, pp. 13–24.
- Novotná, Eva 2017. Jan Felkl & syn továrna na glóby / Jan Felkl & Son a Globe-Making Factory. *Univerzita Karlova, Přírodovědecká Fakulta, Praha*, p. 184
- Papp-Váry Árpád 1983. Földgömbök, éggömbök, bolygóglóbusok. In Klinghammer István–Papp-Váry Árpád: Földünk tükré a térkép. *Gondolat, Budapest*, p. 386
- Papp-Váry Árpád 2007. Térképtudomány. A pálcikatérképtől az űrtérképig *Kossuth Kiadó, Budapest*, p. 464

Papp-Váry Árpád 2013. Ernst Schotte magyar nyelvű földgömbjei és dombortérképei *Geodézia és Kartográfia*, 65. évf., 9–10. szám, pp. 9–11.

Patay Pálné 1984. Az Országos Széchényi Könyvtár térképtárának újabb szerzeménye: egy Felkl–Gönczy féle kombinált glóbusz. *Geodézia és Kartográfia*, 36. évf., 6. szám, pp. 457–458.

Plihal Katalin (kurátor) 2010–2011. Nyomatott magyar föld- és éggömbök a kezdetektől napjainkig Kiállítás, *Országos Széchényi Könyvtár, Budapest*

Plihal Katalin 2016. Nyomatott magyar föld- és éggömbök 1840–1990 *Zrínyi Kiadó, Budapest*, p. 232

Stegen Lajos 1980. Térképtörténet. *Tankönyvkiadó, Budapest*, p. 198

Szinnyei József 1894. Magyar írók élete és munkái, 3. kötet. Gönczy Pál pp. 1360–1367. *Hornyánszky Viktor, Budapest*, p. 1582

Virtuális Glóbuszok Múzeuma 2007– *ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet, Budapest*

<http://terkeptar.elte.hu/vgm> vagy <http://vgm.elte.hu>

Dr. Márton Mátyás
professor emeritus

ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet
matyi@map.elte.hu

Dr. Toronyi Bence
adjunktus

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építőmérnöki Kar, Általános és Felsőgeodézia Tanszék
toronyi.bence@emk.bme.hu